

VERKIEZINGSCYCLI IN MEERLAGIGE POLITIEKE SYSTEMEN: BELGIË IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF

Elodie Fabre (Vives, KUL) en Bart Maddens (Centrum voor Politicologie, KUL)

VIVES BELEIDSPAPER n° 4, March 2009

Dit verslag beoogt een bijdrage te leveren tot het debat over het al dan niet laten samenvallen van de federale en regionale verkiezingen in België, op basis van een vergelijkend onderzoek van kiesstelsels in federale landen. In eerste instantie wordt een overzicht gegeven van de verschillende argumenten voor en tegen het laten samenvallen van de verkiezingen. Daarna maken we een vergelijkende analyse van de verkiezingscyclus in een aantal federale of geregionaliseerde staten. Bijkomend vergelijken we ook een aantal andere aspecten van het kiessysteem voor de federale en regionale verkiezingen : de maximale duur van de legislatuur, de regels betreffende het moment van de verkiezingen en de mogelijkheid dat federale en regionale verkiezingen samenvallen, de mogelijkheid tot vroegtijdige ontbinding van het federale of regionale parlement, de duur van de legislatuur na vroegtijdige ontbinding, en het kiessysteem voor de regionale en federale verkiezingen. We gaan na in welke mate deze regels bevorderlijk zijn voor het tot stand komen van een symmetrie tussen de partijsystemen op de verschillende niveaus en voor de stabiliteit van de verkiezingscyclus, dan wel of ze eerder leiden tot een divergentie tussen de federale en de regionale politieke arena en tot verschillende verkiezingscycli. In dit verslag spreken we van ‘verticale simultaneïteit’ wanneer een of meerdere regionale verkiezingen samenvallen met de nationale verkiezing en van ‘horizontale simultaneïteit’ wanneer verschillende regionale verkiezingen onderling samenvallen.

1. Het debat over de verkiezingscyclus in meerlagige systemen

1.1. Argumenten om de verkiezingen te laten samenvallen

- Aparte verkiezingen leiden tot een permanente campagne

Voorstanders van het samenvallen van federale en regionale verkiezingen argumenteren dat de politici onderhevig zijn aan een permanente kieskoorts wanneer de federale legislatuur voortdurend wordt onderbroken door regionale verkiezingen. De tijdshorizon van de politici beperkt zich tot de eerstvolgende (federale of regionale) verkiezing. Wanneer die elkaar in een te snel tempo opvolgen komen de politici er niet meer toe om een lange termijn-beleid te ontwikkelen en structurele hervormingen door te voeren die pas na een zekere tijd electorale vruchten kunnen afwerpen, maar op korte termijn, althans in de ogen van de politici, een electoraal nadeel dreigen op te opleveren (Detterbeck, 2006).

- Bij aparte verkiezingen is er een structurele bonus voor oppositiepartijen

In de wetenschappelijke literatuur over de effecten van verkiezingscycli wordt ervan uitgegaan dat de regionale verkiezingen fungeren als een tweederangsverkiezing (‘second-order election’) tegenover de federale verkiezingen als eersterangsverkiezing (‘first-order election’). De kiezers

maken gebruik van hun stem in de regionale verkiezingen om de nationale regering te beoordelen. Dit komt er vaak op neer dat de kiezers in regionale verkiezingen hun ongenoegen ventileren over het nationale beleid. Maar de mate waarin ze dat doen zou afhangen van de timing van de regionale verkiezingen ten opzichte van de nationale. Tot aan het midden van de federale legislatuur daalt de steun voor de nationale regering, wat tot uitdrukking komt in een lage score voor meerderheidspartijen bij regionale verkiezingen. Nadien stijgt de populariteit van de nationale regering geleidelijk, en samenhangend daarmee het resultaat van de regeringspartijen in regionale verkiezingen. Het resultaat van de oppositiepartijen vertoont logischerwijze een omgekeerd verloop. Dit patroon wordt in de literatuur de 'Dinkel-curve' genoemd (Jeffery en Hough, 2001:76-7; Johnston, 1999: 499-503).

Het concept van 'tweederangsverkiezingen' is ontwikkeld in de literatuur over de Europese verkiezingen (Reif en Schmitt, 1980 : 8). Daarbij wordt ervan uitgegaan dat de nationale verkiezingen als meest belangrijk worden gepercipieerd en daardoor alle andere verkiezingen (zowel Europese, lokale, regionale als Senaatsverkiezingen) domineren. Het tweederangskarakter van deze verkiezingen houdt in dat de kiezers zich bij hun keuze niet zozeer laten leiden door wat op het spel staat op het "tweederangsniveau", maar ook en vooral door wat er gebeurt op het nationale niveau. Zowel de politici als de kiezers hebben het gevoel dat er minder op het spel staat bij die tweederangsverkiezingen en stemmen respectievelijk hun campagnestrategie als hun stemgedrag daarop af. Die perceptie van een lagere inzet vertaalt zich in een kleinere opkomst, betere resultaten voor de nationale oppositiepartijen, en zwakke resultaten voor de nationale regeringspartijen. Ook nieuwe en marginale partijen scoren doorgaans goed in tweederangsverkiezingen. De kiezer zou immers het gevoel hebben dat het er eigenlijk niet veel toe doet en dat hij of zij wel eens een meer avontuurlijke stem mag uitbrengen zonder dat dit veel politieke consequenties heeft.

- Aparte verkiezingen leiden tot instabiliteit op het regionale niveau

Een ander argument is dat het apart organiseren van federale en regionale verkiezingen ook leidt tot instabiliteit op het regionale niveau. Politici zouden volgens die redenering vooral een mandaat op nationaal niveau ambiëren en het regionale niveau gebruiken als een springplank om hogerop te geraken, en om een als meer prestigieus gepercipieerd nationaal mandaat in de wacht te slepen. Volgens sommige politicologen hebben de politici ook de ambitie om het territorium waarbinnen ze politiek actief zijn, en samenhangend daarmee de geografische reikwijdte van hun electoraat, voortdurend te verruimen (Francis en Kenny, 2000). Op die manier speelt het regionale niveau zijn beste politici kwijt aan het nationale niveau, een tendens die wordt gefaciliteerd wanneer de verkiezingen voor beide niveaus apart worden georganiseerd.

1.2. Argumenten om de verkiezingen niet te laten samenvallen

- Samenvallende verkiezingen brengen de eigenstandigheid van regionale verkiezingen in het gedrang

In recent onderzoek wordt het tweederangsgehalte van regionale verkiezingen in Europa wat gerelativeerd. Het bestaan van belangrijke territoriale breuklijnen en een sterke mate van identificatie met de regio zijn factoren die de eigenstandigheid van regionale verkiezingen ten opzichte van de nationale in de hand werken (Jeffery en Hough, 2003; Detterbeck en Renzsch, 2003). Dat is zowel het geval in Duitsland als in Spanje. Meer bepaald leidt een sterke identificatie met de regio er niet enkel toe dat de kiezers meer geneigd zijn om voor een regionalistische partij te stemmen, maar ook dat ze meer geïnteresseerd zijn in het regionale

beleidsniveau en zich meer bewust zijn wat er op dat niveau op het spel staat bij verkiezingen (Jeffery en Hough, 2003; Pallarés en Keating, 2003).

Volgens Chhibber en Kollman (2004) is de belangstelling voor regionale verkiezingen dan weer vooral afhankelijk van de bevoegdheden van de regio en dus van de politieke macht van het regionale parlement. Indien de beslissingen van dit parlement een reële en zichtbare impact hebben op de levensomstandigheden van de burgers, dan zal dat leiden tot een grotere politieke belangstelling voor het regionale niveau, en een even opkomst bij regionale verkiezingen als bij nationale. Bovendien zullen de kiezers dan meer geneigd zijn om bij hun stemgedrag rekening te houden met regionale issues en met de kwaliteiten van de regionale politici. De divergenties tussen het regionale en het federale resultaat hebben vanuit die optiek te maken met de specificiteit van de beleidsniveaus, eerder dan met het tweederangskarakter van de regionale verkiezingen.

Hoe dan ook wordt er doorgaans van uit gegaan dat die specificiteit van het regionale beleidsniveau beter tot haar recht komt wanneer de regionale verkiezingen niet samenvallen met de federale verkiezingen, en ook niet met andere regionale verkiezingen. Op die manier wordt het immers gemakkelijker voor de kiezers om hun kiesgedrag louter af te stemmen op het regionale niveau.

- Bij samenvallende verkiezingen kunnen de politici moeilijker verantwoordelijk gesteld worden voor het gevoerde beleid

In een representatieve democratie zijn verkiezingen het moment bij uitstek waarop de politieke gezagsdragers verantwoording afleggen ten opzichte van de kiezers voor de politieke beslissingen die ze genomen hebben. De verkiezingen moeten vanuit dit perspectief op zo een manier worden georganiseerd dat ze de kiezers gemakkelijk in staat stellen om een oordeel uit te spreken over de politici op een welbepaald beleidsniveau. Dit wordt echter bemoeilijkt wanneer de regionale verkiezingen samenvallen met de nationale, en het debat over het regionale en het federale beleid door elkaar gaan vloeien. Partijen zullen dan immers één enkele campagne voeren, en geen aparte regionale en federale campagne. Er zal dan ook geen duidelijk onderscheid zijn tussen de federale en de regionale beleidskwesties. Volgens de theorie van de tweederangsverkiezingen zullen het dan de nationale issues zijn die de regionale in de schaduw zullen plaatsen. Dit zal ook, zij het in mindere mate, het geval zijn wanneer alle regionale verkiezingen samenvallen, en daardoor gaan fungeren als populariteitstest voor de nationale regering.

Dit betekent dat de verantwoordelijken op elk beleidsniveau niet volgens hun eigen verdiensten worden beoordeeld, maar wel op basis van een campagne waarbij de regionale en federale thema's voortdurend door elkaar worden gehaald, en het voor de kiezers onduidelijk is wie voor wat verantwoordelijkheid draagt. Dit is niet het geval wanneer een regionale verkiezing apart wordt georganiseerd.

Sommigen verwijzen echter naar Duitsland als een tegen-voorbeeld. Ook al worden de Landestag-verkiezingen meestal apart georganiseerd, dan nog blijven de nationale issues altijd meespelen in de verkiezingscampagne. Dat komt echter vooral doordat het resultaat van een Landestag-verkiezing een impact heeft op de samenstelling van de Bundesrat (de federale Tweede Kamer), en dus ook op het federale beleid. Die institutionele band tussen het regionale en het federale niveau is met andere woorden een factor die de ondergeschiktheid van regionale verkiezingen ten opzichte van het nationale niveau in de hand werkt.

2.Een vergelijking van verkiezingscycli in meerlagige systemen

2.1. Verticale and horizontale cycli in tien federale of geregionaliseerde landen

Tabel 1. Verkiezingscycli en het samenvallen van federale en regionale verkiezingen

Land (RAI)¹	Verticale cyclus (federale-regionale verkiezingen)	Horizontale cyclus (regionale verkiezingen)
Duitsland (29.3)	Niet-samenvallend	Samenvallend
VS (23.3)	Presidentsverkiezingen vallen samen met verkiezingen voor federale Senaat en Huis van Afgevaardigden, sommige deelstaat-gouverneurs en deelstaat- parlementen	- met presidentsverkiezingen - met tussentijdse verkiezingen - De gouverneurs van Kentucky, Mississippi en Louisiana op oneven jaren (2003, 2007,...)
	Mid-term verkiezingen voor federale Senaat en Huis van Afgevaardigden vallen samen verkiezing van sommige deelstaat-gouverneurs en deelstaat-parlementen	- De gouverneurs van Virginia en New Jersey op andere oneven jaren (2001, 2005...)
Canada (22.7)	Niet samenvallend	Niet samenvallend
Italië (22.7)	Niet samenvallend, met een paar zeldzame uitzonderingen (2008 met Sicilië en Friuli-Venezia Giulia)	Samenvallend in 15 regio's Niet samenvallend in Trentino-Alto Adige, Val d'Aosta, Sicilië, Sardinië en Friuli-VG
Spanje (22.1)	Samenvallend in Andalusië (1986, 1996-)	Samenvallend in 13 autonome gemeenschappen
	Niet samenvallend in andere autonome gemeenschappen	Niet samenvallend in Catalonië, Baskenland en Galicië
Zwitserland (19.5)	Niet samenvallend	Niet samenvallend
Australië (19.4)	Niet samenvallend	Niet samenvallend
Oostenrijk(18.0)	Niet samenvallend	Uitzonderlijk samenvallend
Frankrijk (16.0)	Niet samenvallend	Samenvallend
Venenigd Koninkrijk (9.6) ²	Niet samenvallend	Samenvallend in Schotland en Wales Niet samenvallend in Noord-Ierland

¹ Regional Authority Index, geaggregeerde score per land (Hooghe et al., 2008: 262-6, Appendix B Tabel 2).

² De lage score voor het Verenigd Koninkrijk vloeit voort uit het feit dat de regionalisering niet van toepassing is in Engeland. De RAI-scores voor de drie regio's met autonomie zijn : Schotland 16.5, Wales 11.5, en Noord-Ierland 9.5 (Hooghe et al., 2008: 274, Appendix B Tabel 3).

Uit tabel 1 kan worden afgeleid dat het vrij zelden voorkomt dat een federale verkiezing samenvalt met een regionale verkiezing. Dat een federale verkiezing samenvalt met alle regionale verkiezingen is zelfs hoogst uitzonderlijk. Dat was enkel het geval in België (in 1995 en 1999) en in Frankrijk bij de eerste regionale verkiezingen (in 1986).

Er zijn een paar landen waar de federale verkiezingen nog nooit zijn samengevallen met één of meerdere regionale verkiezingen. In Australië heeft dat voor een stuk te maken met het feit dat sommige deelstaten in hun Grondwet bepalen dat de deelstaat-verkiezingen met een maand moeten worden uitgesteld als ze zouden samenvallen met de federale verkiezingen, of als er een periode zou zijn van minder dan een maand tussen de federale en de deelstaat- verkiezing. Maar zelfs in de deelstaten zonder soortgelijke bepalingen in de Grondwet gebeurt het nooit dat de deelstaatverkiezing samenvalt met de federale verkiezing en wordt ervoor gezorgd dat er een voldoende afstand is tussen beide verkiezingen. Dat laatste is ook het geval in Canada : ondanks het ontbreken van expliciete wettelijke voorschriften in die zin wordt er altijd voor gezorgd dat de provinciale en federale verkiezingen op verschillende dagen worden georganiseerd.

Het enige land waar de federale verkiezing systematisch samenvalt met een aantal deelstaatverkiezingen is de Verenigde Staten. In de meeste staten wordt de verkiezing van een gouverneur en een deelstaat-parlement op dezelfde dag georganiseerd als de federale verkiezing (om de twee jaar verkiezing van het Huis van Afgevaardigden en van een derde van de Senaat, om de vier jaar van de president). Vaak wordt die federale verkiezing ook nog gekoppeld aan lokale verkiezingen en een of meerdere referenda. In 2008, bijvoorbeeld, werden er op de dag van de federale verkiezingen ook 44 deelstaatarlamenten en 11 gouverneurs verkozen.

In Europa is er geen enkel land waar regionale en federale verkiezingen systematisch samenvallen. Als het al eens gebeurt dat die op één dag worden georganiseerd, dan is dat louter toevallig. In Italië, bijvoorbeeld, vielen de nationale verkiezingen samen met de regionale verkiezing in Friuli-Venezia Giulia en de Aosta-vallei in 1983, met die in Friuli-Venezia Giulia in 1983, en met die in Sicilië in 2008. In Duitsland is het slechts een paar keer voorgekomen dat de Bundestag-verkiezing samenviel met meer dan één Landestag-verkiezing. Dat was het geval in 1994, toen de Landestage van Mecklenburg-Vorpommern, Thüringen en Saarland op dezelfde dag werden gekozen als de Bundestag. De verkiezingen in Mecklenburg-Vorpommern vielen daarna nog twee keer samen met de federale verkiezing (in 1998 en 2002), maar die synchronisatie werd verbroken door de vervroegde federale verkiezing van 2005. In Spanje is het al sinds 1986 zo dat de verkiezing van de Junta de Andalucía samenvalt met de nationale verkiezing. Maar ook dit is toeval en zou veranderen wanneer er een vervroegde verkiezing zou zijn voor hetzij het Andalusische, hetzij het nationale parlement.

Het komt veel vaker voor dat verschillende regionale verkiezingen onderling samenvallen, en dat er dus sprake is van horizontale simultaneïteit. Zowel in België als in Frankrijk worden alle regionale parlementen op dezelfde dag verkozen. In Italië worden 15 van de 20 regionale parlementen op dezelfde dag verkozen, en in Spanje 13 van de 17. In het Verenigd Koninkrijk vallen de regionale verkiezingen in Wales en Schotland altijd samen, maar worden de verkiezingen voor de London Assembly en de Northern Ireland Assembly apart georganiseerd. In Oostenrijk gebeurt het af en toe dat verschillende regionale verkiezingen toevallig samenvallen. Dat was het meest het geval in Salzburg (waar slechts 4 van de 13 verkiezingen niet samenvielen met een of meerdere regionale verkiezingen) en Tirol (waar 7 van de 15 verkiezingen samenvielen).

In Australië is het niet ongebruikelijk dat twee deelstaatverkiezingen samenvallen, maar daar valt geen duidelijk patroon in te onderkennen, en het zijn niet altijd dezelfde twee staten die hun verkiezing op dezelfde dag houden. Ook in Canada is het samenvallen van provinciale verkiezingen erg uitzonderlijk en onsystematisch. Tijdens de jongste zestig jaar waren er slechts drie gevallen van samenvallende provinciale verkiezingen. In Duitsland gebeurt het regelmatig dat er twee of drie deelstaatverkiezingen op één dag worden georganiseerd, maar ook hier is er geen regelmaat of terugkerend patroon.

Uit tabel 1 blijkt ook dat het enkel in recent gefederaliseerde of geregionaliseerde staten voorkomt dat horizontale simultaneïteit wordt opgelegd voor alle of een aantal regio's. In Spanje dateert die regeling van 1978, in Italië van 1972 (en van 1945 voor wat betreft de vijf speciale regio's), in Frankrijk van 1982, in België van 1993 en in het Verenigd Koninkrijk van 1998.

Samengevat kan men stellen dat het samenvallen van federale en regionale verkiezingen erg uitzonderlijk is. In de meeste landen, zelfs in de meest gecentraliseerde, vallen federale en regionale verkiezingen in de regel niet samen.

2.2. De verkiezingscycli in samenhang met het kiesstelsel voor en het statuut van regionale verkiezingen in meerlagige systemen

Voor acht meerlagige systemen hebben we bijkomend nagegaan (1) of er federale of regionale wettelijke bepalingen zijn met betrekking tot simultaneïteit; (2) of de regio's bevoegd zijn om zelf hun electorale kalender vast te stellen (door de duur van de legislatuur te bepalen of het regionale parlement voortijdig te ontbinden); (3) of de regio's zelf kunnen beslissen over hun kiessysteem; (4) of de regionale kiesstelsels verschillen onder elkaar en verschillen van het nationale kiesstelsel en (5) in hoeverre de regionale verkiezingen als tweederangsverkiezingen kunnen worden beschouwd en worden overschaduwd door de nationale politiek.

Tabel 2. Verkiezingscycli, bevoegdheid van de regio's over de regionale verkiezingen en het statuut van de regionale verkiezingen, in acht meerlagige landen.

	Mate van simultaneïteit (wettelijk voorgeschreven ?)	Controle over verkiezings- kalender	Controle over kiessysteem	Verschillen tussen kiesstelsels	Tweederangsver- kiezingen ? ¹
Duitsland	Niet systematisch horizontaal, uitzonderlijk verticaal (nee)	Ja	Ja	Ja in slechts 2 <i>Länder</i> ²	Ja, maar minder dan vroeger
Canada	Niet systematisch horizontaal, uitzonderlijk verticaal (nee)	Ja	Ja	Nee : overall FPTP-systeem	Nee
Australië	Uitzonderlijk horizontaal (nee)	Ja	Ja	Zelfde principes ³	Nee
Oostenrijk	Uitzonderlijk horizontaal (nee)	Ja		Nee : overall Lijst PR	Ja, maar minder dan vroeger
Italië	Horizontaal in 15 regio's (ja), uitzonderlijk verticaal (nee)	Ja	Ja	Ja/ zelfde principes ⁴	Ja
Spanje	Horizontaal in 13 regio's (ja), verticaal in Andalusië (nee)	Nee voor meerderheid van autonome gemeenschappen	Nee	Nee- overall lijst PR PR	Ja, maar minder dan vroeger
Frankrijk	Volledige horizontaal (ja)	Ja	Nee	Ja ⁵	Ja
Verenigd Koninkrijk	Horizontaal in Schotland and Wales (ja)	Nee voor Schotland, Wales, Londen; Ja voor Noord-Ierland	Nee	Ja ⁶	Nee in Noord-Ierland, Ja, maar minder dan vroeger in de andere regio's

¹ Deze inschatting is gebaseerd op de relevante literatuur betreffende de werking van het meerlagige system in elk van de landen.

² Bij de Bundestagverkiezing en (op twee na) alle Landestagverkiezingen wordt telkens een vorm van gemengd (MMP) kiessysteem gehanteerd. Enkel Bremen en Saarland gebruiken een lijst-PR stelsel.

³ Zowel bij federale als deelstaatverkiezingen wordt een vorm van preferentieel kiesstelsel gebruikt, met een aantal variaties inzake het aantal zetels per kieskring en het aantal te rangschikken kandidaten.

⁴ Bij de nationale verkiezingen wordt een proportioneel system gehanteerd met een meerderheidsbonus. In een meerderheid van de regio's wordt een PR-systeem met stemmenverdeling op twee niveaus gebruikt, vergelijkbaar met het nationale kiessysteem tussen 1994 en 2001. Een paar regio's zijn echter overgeschakeld naar een PR-systeem met provinciale lijsten en een meerderheidsbonus.

⁵ In alle regio's wordt hetzelfde systeem gebruikt (gesloten lijst PR in twee rondes), dat echter verschilt van het nationale systeem voor parlementsverkiezingen (meerderheid in twee rondes).

⁶ Voor de nationale verkiezingen in het Verenigd Koninkrijk wordt het klassieke FPTP system gebruikt (één zetel per kieskring met relatieve meerderheid), voor de verkiezingen in Schotland en Wales een gemengd (MMP) systeem, en voor de verkiezingen in Noord-Ierland het STV (Single Transferable Vote)-systeem.

Uit tabel 2 kan worden afgeleid dat er geen enkel land is waar verticale simultaneïteit wettelijk wordt voorgeschreven. Als federale en regionale verkiezingen al samenvallen, dan is dat, zoals eerder al aangegeven, toevallig. Andalusië komt het dichtst in de buurt van systematische simultaneïteit, maar we wezen er al op dat, wettelijk gezien, niets Andalusië verhindert om de eigen verkiezingen los van de nationale te organiseren.

In de vier zuiver federale landen (Duitsland, Canada, Oostenrijk en Australië) en Italië hebben de deelstaten of regio's de volledige controle over de electorale kalender. Dit betekent dat het regionale parlement vroegtijdig kan worden ontbonden, en dat er in dat geval een volwaardige nieuwe legislatuur begint. Dit wil zeggen dat het nieuw verkozen parlement niet enkel de onderbroken legislatuur kan volmaken. In deze vijf landen zijn de deelstaten ook bevoegd inzake het kiessysteem voor de eigen verkiezingen, maar zoals blijkt uit de tabel maken ze niet noodzakelijk gebruik van de mogelijkheid om een afwijkend kiessysteem in te voeren.

In de laatste kolom van tabel 2 wordt aangegeven in welke mate de regionale verkiezingen fungeren als tweederangsverkiezingen ten opzichte van de nationale verkiezingen. Het is enkel in Canada en Australië (de twee oudste federaties in deze groep van landen) en Noord-Ierland dat de deelstaat- of regionale verkiezing politiek gezien volledig los staat van het nationale niveau. Noord-Ierland is natuurlijk een geval apart omdat het partijsysteem daar totaal verschillend is van het Britse partijsysteem. In Canada en Australië zijn het wel dezelfde partijen (of vertegenwoordigers van dezelfde partij-families) die deelnemen aan de regionale en federale verkiezingen, maar de partijcompetitie op deelstaat-niveau staat desondanks helemaal los van de nationale competitie.

In alle andere landen hebben de regionale verkiezingen tot op zekere hoogte een tweederangskarakter, in die zin dat de kiesstrijd mee wordt bepaald door de nationale politieke context en door de nationale partijen. In Duitsland heeft dit, zoals al aangegeven, vooral te maken met de impact van de deelstaatverkiezingen op de samenstelling van de Bundesrat. Het feit dat 13 van de 17 Spaanse regionale verkiezingen op één enkele dag worden georganiseerd (en bovendien nog eens samenvallen met de lokale verkiezingen) zorgt ervoor dat die onvermijdelijk gaan fungeren als een nationaal referendum over de regering. In Italië is de versterking van de bevoegdheden van de regio's te recent om al een zichtbare impact te hebben op de positie van de regionale verkiezingen. Hoe dan ook zal de horizontale simultaneïteit in 15 van de 20 regio's hier, net als in Spanje, een rem zijn op de 'ontvoogding' van de regionale verkiezingen. In Frankrijk hebben zowel de beperkte macht van de regio's als het samenvallen van alle regionale verkiezingen onvermijdelijk tot gevolg dat die verkiezingen hoofdzakelijk worden gezien als een test voor de zittende nationale regering. In het Verenigd Koninkrijk is de asymmetrie bevorderlijk voor het louter regionale karakter van de verkiezingen in Schotland en Wales. Doordat de regionalisering niet is doorgetrokken naar Engeland (dat ongeveer 85% van de bevolking van het Verenigd Koninkrijk omvat) wordt het nationale belang van de regionale verkiezingen een stuk kleiner. Alhoewel de Schotse en Welshe verkiezingen met argusogen worden gevolgd in Westminster hebben ze al bij al een beperkte impact en lijken ze ook meer en meer te worden losgekoppeld van de nationale politiek.

In verschillende landen blijkt er overigens een tendens te zijn in de richting van een verzelfstandiging van de regionale verkiezingen. Dit is deels het gevolg van een geleidelijke consolidatie van het proces van federalisering of regionalisering (Duitsland, Oostenrijk en Spanje) en deels van de toegenomen heterogeniteit tussen de regio's (Duitsland, Oostenrijk, Spanje en het Verenigd Koninkrijk).

3. De meerlagige verkiezingscyclus in België

Zoals bekend vallen alle regionale verkiezingen in België samen en worden ze ook georganiseerd op dezelfde dag als de Europese verkiezingen. Dat is mogelijk doordat de legislatuur van de regionale parlementen, net als die van het Europees Parlement, vijf jaar duurt en doordat de regionale parlementen, net zoals het Europees Parlement, niet vroegtijdig kunnen worden ontbonden. Deze koppeling van de regionale verkiezingen aan elkaar en aan de Europese verkiezingen is grondwettelijk verankerd.

Al in 1989 werd, samen met de Europese verkiezingen, de Brusselse Hoofdstedelijke Raad rechtstreeks verkozen. Vanaf 1995 werden daarnaast ook het Vlaams en het Waals Parlement rechtstreeks verkozen. Bij wijze van overgangsmaatregel vielen de regionale verkiezingen in 1995 echter nog samen met de federale verkiezingen. Bovendien werd de legislatuur toen uitzonderlijk beperkt tot vier jaar, zodat de verkiezingen vanaf 1999 konden samenvallen met de Europese. Toevallig vielen de regionale en Europese verkiezingen van 1999 ook samen met de federale verkiezingen, zodat er toen sprake was van een “moeder van alle verkiezingen”. Doordat de federale legislatuur beperkt is tot vier jaar werden de federale en regionale verkiezingen daarna onvermijdelijk losgekoppeld van elkaar. De eerste aparte regionale verkiezingen vonden plaats in 2004. Verticale simultaneïteit blijft echter mogelijk wanneer de federale kamers vroegtijdig worden ontbonden, of wanneer de federale, regionale en Europese verkiezingen toevallig samenvallen. Zonder vroegtijdige federale verkiezingen zal dat voor het eerst het geval zijn in 2019 en daarna om de twintig jaar. De verkiezingen voor de raad van de Duitstalige gemeenschap werden aanvankelijk apart georganiseerd (voor het eerst in 1974), maar vallen sinds 1995 samen met de andere regionale verkiezingen.

Tabel 3. Regels voor de Belgische federale en regionale verkiezingen

	Duurtijd van de legislatuur (maximum)	Verticale simultaneïteit	Vroegtijdige ontbinding mogelijk ?	Duurtijd van legislatuur na ontbinding	Kiesstelsel
België	4	Mogelijk	Ja	Normaal	PR (D'Hondt)
Brussel	5	Mogelijk	Nee	n.v.t	PR (D'Hondt)
Vlaanderen	5	Mogelijk	Nee	n.v.t	PR (D'Hondt)
Wallonië	5	Mogelijk	Nee	n.v.t	PR (D'Hondt)

n.v.t.: niet van toepassing

De deelstaten in België mogen dan al relatief sterk zijn, hun bevoegdheden inzake de electorale kalender en het eigen kiesstelsel zijn vrij beperkt in vergelijking met veel andere landen. In tegenstelling tot een aantal andere recent geregionaliseerde landen hebben de deelstaten geen vat op de timing van de regionale verkiezingen en nauwelijks op het kiessysteem. In Vlaanderen geldt hetzelfde kiesstelsel. Op grond van hun constitutionele autonomie kunnen het Vlaams en het Waals Parlement de indeling in kieskringen wijzigen (maar niet een kiesdrempel invoeren of afschaffen). Het Vlaams Parlement stapte in 2004 over naar provinciale kieskringen, net als op federaal niveau. Het Waals parlement daarentegen heeft de oorspronkelijke indeling in 13 kieskringen gehandhaafd, met als resultaat een complex systeem waarbij de provinciale apparentering wordt gecombineerd met een (federaal opgelegde) vijf procent-drempel. Normaal gezien gaat een sterke mate van decentralisatie samen met een ruime bevoegdheid van de deelstaten inzake de organisatie van de eigen verkiezingen. Maar België is hier kennelijk de uitzondering die de regel bevestigt.

Tabel 4. Federale en regionale verkiezingen in Vlaanderen, 1995-2007 (% stemmen)

	1995F	1995R	1999F	1999R	2003	2004	2007
Open VLD	20.8	20.2	22.6	22.0	24.2	19.8	18.8
CVP/CD&V	27.3	26.8	22.2	22.1	21.0	26.1	29.6
Spa	19.9	19.5	15.0	15.0	23.5	19.7	16.3
Volksunie/N-VA	7.4	9.0	8.8	9.3	4.8	-	-
Vlaams Blok/Belang	12.2	12.3	15.3	15.5	17.9	24.2	18.9
Agalev/ Groen!	7.0	7.6	11.0	11.6	3.9	-	6.3
Lijst Dedecker	-	-	-	-	-	-	6.4

Bronnen : Swyngedouw, 2002 (1995F en 1999F) en 2004 (2003); Pilet en van Haute, 2008 (2007); <http://www.binnenland.vlaanderen.be/verkiezingen/verkiezingen2004/index.htm> (regionale verkiezingen 1999 and 2004).

Toen de regionale verkiezingen samenvielen met de federale verkiezingen, in 1995 en 1999, was het resultaat van beide verkiezingen bijna identiek (tabel 4). Dat komt enerzijds omdat het overgrote deel van de kiezers (70 à 75%) telkens voor dezelfde partij stemt, en anderzijds omdat er geen systematiek zit in het kiesgedrag van de minderheid van kiezers die wel gesplitst stemmen. Mochten die kiezers systematisch meer voor een bepaalde partij stemmen bij een bepaalde verkiezing, dan zou dat wel tot een verschillend resultaat leiden op een geaggregeerd niveau. Dat was echter niet zo, op één uitzondering na : kiezers die in 1995 voor de Vlaamse Raad anders stemden dan voor de Kamer en de Senaat waren meer geneigd om voor de Volksunie te stemmen. Meer bepaald gingen 20,6% van die aparte stemmen naar de Volksunie, wat ertoe leidde dat die partij in totaal iets hoger scoorde bij de Vlaamse Raadsverkiezing (9%) dan bij de Kamerverkiezing (7,4%). Ook bleek het ook niet zo te zijn dat de kiezers bij hun keuze voor het federale Parlement eerder rekening hielden met federale beleidskwesties en bij hun keuze voor de Vlaamse Raad met regionale kwesties (Maddens, 1999; 2002).

Dat laatste wekt uiteraard weinig verbazing. Zowel in 1995 als in 1999 werd er in de campagne-debatten nauwelijks een onderscheid gemaakt tussen de federale en de regionale bevoegdheden, of tussen de prestaties van de Vlaamse en de federale regering. De partijen hadden overigens geen apart programma voor beide verkiezingen. Ook het feit dat er meestal een symmetrie was tussen de coalities op federaal en regionaal niveau werkte de vervaging tussen de niveaus in de hand. Daarbij komt dat de campagne zowel in 1995 als in 1999 sterk werd gedomineerd door de strijd tussen een aantal federale kandidaat-premiers (met name Jean-Luc Dehaene en Guy Verhofstadt). In die omstandigheden was het natuurlijk weinig realistisch om van de kiezer te verwachten dat hij of zij de federale regering apart zou beoordelen van de regionale.

Tabel 5. Federale en regionale verkiezingen in Wallonië, 1995-2007 (% stemmen)

	1995F	1995R	1999F	1999R	2003	2004	2007
PS	33.7	35.2	29.3	29.4	36.4	36.9	29.5
PRL-FDF/MR	23.9	23.7	24.6	24.7	28.4	24.3	31.1
PSC/CDH	22.5	21.6	17.3	17.1	15.4	17.6	16.3
Ecolo	10.3	10.7	17.9	18.2	7.5	8.5	12.2
FN	5.5	5.1	4.2	4.0	5.6	8.1	2.0

Bronnen : Swyngedouw, 2002 (1995F en 1999F) en 2004 (2003); Pilet en van Haute 2008 (2007); Cevipol (reg.) http://dev.ulb.ac.be/cevipol/en/elections_belgique_regionales_region-wallonne.html

Toen de regionale verkiezingen in 2004 voor het eerst apart werden georganiseerd was het resultaat drastisch verschillend van het federale verkiezingsresultaat het jaar voordien. In 2003 hadden de paarse regeringspartijen SP.A-Spirit en VLD nog een spectaculaire overwinning geboekt in Vlaanderen, terwijl CD&V zwaar verloor. Maar een jaar nadien was het net andersom en won CD&V, nu weliswaar in kartel met de N-VA. Mede als gevolg daarvan werden er in 2004 voor het eerst coalities gevormd op deelstaatniveau die niet symmetrisch waren met de federale

(paarse) regeringscoalitie. In Vlaanderen werd een klassieke tripartite gevormd, in het Waalse Gewest en de Franse Gemeenschap een oranje-rode regering, en in Brussel een tripartite coalitie in de Nederlandse taalgroep en een oranje-rode in de Franse taalgroep.

Het feit dat de regionale verkiezingen apart werden georganiseerd, leidde echter niet tot een sterke en exclusieve regionale focus. Dat kwam omdat tijdens de campagne evengoed over regionale als federale issues werd gediscussieerd, net zoals dat trouwens ook al in 2003 het geval was geweest (De Winter et al., 2006 : 945). Maar het had ook en vooral te maken met het feit dat dezelfde politieke boegbeelden kandidaat waren in beide verkiezingen. Dit fenomeen van 'level hopping' tussen de beleidsniveaus doet zich al voor vanaf 2003. 40 van de 124 leden van het Vlaams Parlement waren in 2003 kandidaat bij de federale verkiezingen. In 2007 liep dat zelfs op tot 75. Omgekeerd waren in 2004 67 van de Vlaamse federale parlementsleden kandidaat bij de regionale verkiezingen (Fiers et al. 2006 : 103-106; Weekers et al., 2007 : 9).

Bekeken vanuit een vergelijkend perspectief vormt de Belgische situatie op het eerste zicht een paradox : ondanks de verregaande regionale decentralisatie en de sterke mate van identificatie met de regio's stonden de regionale verkiezingen, ook wanneer ze apart werden georganiseerd, sterk in de schaduw van de nationale politiek. En dat terwijl we, op basis van de internationale literatuur, juist een hoge mate van regionalisatie van de regionale verkiezingen zouden verwachten, met een sterke focus op regionale issues en een hoofdrol voor de politici die op het regionale niveau actief zijn (Van Houten, 2004 : 17)

Die schijnbaar paradoxale situatie heeft natuurlijk vooral te maken met het feit dat er in België geen nationale partijen en bijgevolg ook geen nationaal partijsysteem meer bestaat. De partijcompetitie speelt zich af in twee verschillende regionale arena's, ongeacht of het regionale dan wel federale verkiezingen zijn. Dit maakt dat er, in de ogen van zowel de kiezers als de politici, in de praktijk niet zoveel verschil is tussen beide verkiezingen. Daarbij komt dat het resultaat van de regionale verkiezingen en de daaruit voortvloeiende vorming van regionale regeringen toch wel belangrijke implicaties heeft voor het functioneren van de federale regering. Ondanks de exclusieve bevoegdheidsverdeling voorziet de bijzondere wet op tal van vlakken in vormen van samenwerking en overleg tussen de federale en de deelregeringen. Op die manier beschikken de deelregeringen potentieel over een machtig wapen om het federale regeringswerk te dwarsbomen.

Het feit dat de regionale verkiezingen een ontregelend effect hebben op het federale niveau, of althans zo door de politieke klasse worden ervaren, heeft dan ook vooral daarmee te maken. Het probleem is niet zozeer dat er, door het loskoppelen van de regionale en federale verkiezingen, te veel verkiezingsmomenten zijn. Dit aantal verkiezingsmomenten en de frequentie ervan is immers constant gebleven : vroeger waren er gemeenteraadsverkiezingen (om de zes jaar), federale en provinciale verkiezingen (in principe om de vier jaar) en Europese verkiezingen (om de vijf jaar). Nu zijn er lokale verkiezingen (om der zes jaar), federale verkiezingen (in principe om de vier jaar) en regionale en Europese verkiezingen (om de vijf jaar). Het probleem is wel dat het aantal politiek belangrijke verkiezingen is toegenomen, doordat de regionale verkiezingen functioneren als quasi-federale verkiezingen (Van Nieuwenhove, 2008 : 207).

De splitsing van de nationale partijen heeft er ook toe geleid dat er geen aparte regionale partijafdelingen bestaan die een tegenwicht kunnen vormen voor de 'nationale' partijen in het federale parlement en eventueel de federale regering. Het zijn dezelfde partij-instanties die beslissen over de lijstvorming, het programma, de campagne-strategie en de regeringsvorming op regionaal en nationaal niveau. De indruk bestaat dat de belangen van de partij in de nationale arena daarbij vaak zwaarder doorwegen dan de belangen op regionaal niveau, zodat het regionale

niveau de facto ondergeschikt wordt gemaakt aan het federale. Dit is meteen een ander paradoxaal aspect van het Belgische systeem : precies omwille van de splitsing van de partijen en het ontbreken van nationale partijen wordt de autonomie van de deelstaten de facto ingeperkt (Deschouwer, 1999 : 106).

AANBEVELINGEN VOOR BELGIË

Zoals hierboven geargumenteed, maakt de vervaging tussen de regionale en nationale verkiezingen het voor de kiezer moeilijker om de politici verantwoordelijk te stellen voor het gevoerde beleid en hen daarover te beoordelen. Tegelijkertijd heeft het feit dat de regionale verkiezingen ondergeschikt zijn aan het federale niveau, en daardoor als de facto federale verkiezingen kunnen worden beschouwd, een ontregelend effect op het functioneren van dat federale niveau.

Dit probleem zou kunnen worden opgelost door de federale en regionale verkiezingen opnieuw te laten samenvallen. Deze radicale oplossing lijkt ons om diverse redenen niet wenselijk. Zoals aangetoond in deze paper worden in bijna alle federale systemen de regionale verkiezingen in de regel apart georganiseerd van de federale. Als beide verkiezingen al eens samenvallen, dan is dat meestal het gevolg van een toevallige samenloop van omstandigheden. Dat de parlementen op het nationale en het sub-nationale beleidsniveau apart worden verkozen lijkt inherent te zijn aan een federaal systeem. Dit houdt immers in dat er een aparte politieke dynamiek kan ontstaan op het sub-nationale niveau, waarbij de partijen coalities kunnen vormen, een beleid kunnen voeren en daarvoor verantwoording moeten afleggen aan de kiezer, los van het federale niveau. Het koppelen van de regionale en de federale verkiezingen zal er onvermijdelijk toe leiden dat de politiek op het subnationale niveau een afgeleide wordt van de nationale politiek. Het regionale verkiezingsresultaat wordt een doorslagje van het federale resultaat (zoals het geval was in 1995 en 1999), wat normaalgezien zal leiden tot parallelle coalities. In dat geval heeft het eigenlijk maar weinig zin om aparte regionale verkiezingen te houden en kan men evengoed het dubbelmandaat opnieuw invoeren. Het opnieuw laten samenvallen van regionale en federale verkiezingen zou hoe dan ook betekenen dat België niet langer als een normaal federaal systeem kan worden beschouwd.

Het lijkt ons wel mogelijk om, binnen het bestaande federale kader, een aantal maatregelen te nemen waardoor de specificiteit van respectievelijk de regionale en federale verkiezingen beter tot hun recht zouden kunnen komen, en die het ontregelende effect van de regionale verkiezingen op het federale beleidsniveau zouden kunnen milderen.

In de eerste plaats verdient het aanbeveling om de verschillende ‘terugkeerbruggetjes’ die in 1996 werden gecreëerd om het voor de ministers gemakkelijker te maken om zich kandidaat te stellen op een ander beleidsniveau opnieuw uit de wet te halen. Dit zou dan betekenen dat men terugkeert naar de oorspronkelijke regeling van het Sint-Michielsakkoord (Van Nieuwenhove, 2008 : 203-205). Die regeling hield in dat een parlementslid die minister werd op een ander beleidsniveau onherroepelijk ontslag diende te nemen als parlementslid, dus zonder de mogelijkheid om bij een eventueel ontslag als minister terug te keren in het Parlement. Anders gezegd : een Vlaams parlementslid dat lid wordt van de Vlaamse regering en vervolgens ontslag neemt als minister kan opnieuw zitting nemen in het Vlaams Parlement, maar een federaal parlementslid dat lid wordt van de Vlaamse regering en ontslag neemt kan niet terugkeren naar het federale parlement en verliest dus onherroepelijk zijn of haar parlementair mandaat. Daarnaast zou men kunnen voorzien in een verbod voor ministers in functie om zich kandidaat te stellen bij een verkiezing op een ander beleidsniveau. Anders gezegd : als ministers willen

verspringen van niveau, dan moeten ze eerst ontslag nemen als minister en dus worden vervangen. Het gaat hier met andere woorden om maatregelen die het 'level hoppen' door ministers weliswaar niet onmogelijk maken, maar wel ontraden. Dat zal ertoe leiden dat de ministers in de regel deelnemen aan de verkiezingen op het niveau waar ze beleidsverantwoordelijkheid droegen, en daarvoor ook kunnen worden beoordeeld door de kiezers.

De specificiteit van de regionale en federale verkiezingen vervaagt ook doordat het vaak dezelfde toppolitici zijn die voor beide verkiezingen kandidaat zijn. Eens verkozen laten ze zich dan op één van de twee niveaus vervangen door hun opvolger. Sommige politici hebben wel het fatsoen om vooraf aan de kiezers mee te delen welk mandaat ze zullen opnemen, maar anderen laten hen liever in het ongewisse daarover, zodat ze naar believen kunnen kiezen in welk parlement ze zullen zetelen. Dit alles getuigt niet enkel van weinig respect voor de kiezer, maar bemoeilijkt ook het tot stand komen van een klasse van politici die zich specifiek op een welbepaald beleidsniveau toeleggen en daarmee door de kiezer worden geassocieerd. Een duidelijker onderscheid tussen een groep van 'federale' en 'regionale' politici zou het voor de kiezer gemakkelijker maken om beide niveaus van elkaar te onderscheiden. De hoger vermelde ontradende maatregelen voor ministers om zich kandidaat te stellen op een ander niveau zou dit disfunctionele heen en weer springen van toppolitici tussen beleidsniveaus al voor een stuk aan banden leggen. Daarnaast verdient het aanbeveling om te voorzien in een regel waarbij parlementleden die worden verkozen op een ander beleidsniveau de facto worden verplicht om dit nieuwe mandaat effectief op te nemen. Dat zou kunnen wanneer parlamentsleden van rechtswege ontslagnemend zijn in hun oude assemblee indien ze worden verkozen in een nieuwe assemblee. Een aantal voorstellen in die zin werd eerder al besproken in het parlement maar jammer genoeg verworpen (Van Nieuwenhove, 2008 : 209). Het comfort om in alle vrijheid de eigen carrière te kunnen plannen is voor de politici kennelijk belangrijker dan het goed functioneren van het federale systeem.

Het tot stand komen van een aparte politieke dynamiek in de regio's zou men ook in de hand kunnen werken door te voorzien in de mogelijkheid van vroegtijdige ontbinding van de deelparlementen. Dit zou ertoe leiden dat de automatische horizontale simultaneïteit van de regionale verkiezingen wordt doorbroken. Een regionale verkiezing die niet samenvalt met de andere regionale (en de Europese) verkiezingen zou minder worden gezien als een populariteitstest van de federale regering, en dus minder fungeren als een tweederangsverkiezing ten opzichte van de federale verkiezingen. Zeker in combinatie met de hierboven voorgestelde maatregelen zou dit allicht leiden tot een sterkere focus op de specifiek regionale inzet van de verkiezingen. Maar anderzijds moet ook worden erkend dat door het beperkte aantal regio's in België, een verkiezing in één regio hoe dan ook een grotere impact zou hebben op het federale niveau (en dus ook meer door dat federale niveau zou worden gedomineerd) dan in een systeem met een groot aantal regio's die elk een kleiner gewicht in de schaal werpen.

VERWIJZINGEN

- Chhibber, Pradeep K. and Ken Kollman (2004) *The Formation of National Party Systems. Federalism and Party Competition in Canada, Great Britain, India, and the United States*. Princeton: Princeton University Press.
- Deschouwer, Kris (1999) 'From Consociation to Federation: How the Belgian Parties Won', in R.K. Luther and K. Deschouwer (eds) *Party Elites in Divided Societies: Political Parties in Consociational Democracy* (London: Routledge), 74-107.
- Detterbeck, Klaus (2006) 'Zusammenlegung von Bundes- und Lantagswahlen? Die Terminierung von Wahlen und Ihre Konsequenzen im europäischen Vergleich', Bertelsmann Stiftung, *Zukunft Regieren. Beiträge für eine gestaltungsfähige Politik*, 1/2006.
- Detterbeck, Klaus and Wolfgang Renzsch (2003) 'Multi-level Electoral Competition: The German Case', *European Urban and Regional Studies* 10(3): 257-269.
- De Winter, Lieven, Marc Swyngedouw and Patrick Dumont (2006) 'Party System(s) and Electoral Behaviour in Belgium: From Stability to Balkanisation', *West European Politics* 29(5): 933-56.
- Fiers, Stefaan (2001) 'Level-hopping in Multi-level Political Environments: Parliamentary Careers in Belgium and France', paper prepared for the ECPR Joint Sessions of Workshops, Grenoble, 6-11 April.
- Fiers, Stefaan, Emmanuel Gerard and Annemie Van Uytven (2006) 'De Federale en Vlaamse Parlementsleden (1946-2004)', in S. Fiers and H. Reynaert (eds) *Wie Zetelt? De Gekozen Politieke Elite in Vlaanderen Doorgelicht* (Leuven: Lannoo Campus), 87-111.
- Fitzmaurice, John (2004) 'Belgium Stays "Purple": the 2003 Federal Election', *West European Politics* 27(1): 146-56.
- Francis, Wayne L. and Lawrence W. Kenny (2000) *Up the Political Ladder*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hooghe, Liesbeth, Arjan H. Schakel and Gary Marks (2008) 'Appendix B: Country and Regional Scores', *Regional and Federal Studies* 18(2&3): 259-74.
- Jeffery, Charlie and Daniel Hough (2001) 'The Electoral Cycle and Multi-Level Voting in Germany', *German Politics* 10(2): 73-98.
- Jeffery, Charlie and Dan Hough (2003) 'Regional Elections in Multi-level Systems', *European Urban and Regional Studies* 10(3): 199-212.
- Johnston, Richard (1999) 'Business Cycles, Political Cycles and the Popularity of Canadian Governments, 1974-1998', *Canadian Journal of Political Science* 32(3): 499-520.
- Maddens, Bart (1999), 'Gesplitst stemmen bij de parlementsverkiezingen van 21 mei 1995 : een analyse op basis van surveydata', *Res Publica*, 41(4): 421-450.
- Maddens, Bart en Istvan Hajnal (2002), 'De al dan niet gesplitste partijkeuze en de beleidsthema's', Marc Swyngedouw en Jaak Billiet (red.) *De kiezer heeft zijn redenen. 13 juni 1999 en de politieke opvattingen van Vlamingen* (Leuven: Acco), 57-71.
- Pallarés, Francesc and Michael Keating (2003) 'Regional Electoral Competition. Regional Elections and Party Systems in Spain', *European Urban and Regional Studies* 10(3): 239-255.
- Pilet, Jean-Benoit and Emilie van Haute (2008) 'The Federal Elections in Belgium, June 2007', *Electoral Studies* 27: 547-50.
- Reif, Karlheiz and Hermann Schmitt (1980) 'Nine Second-Order National Elections – A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results', *European Journal of Political Research* 8: 3-44.
- Swyngedouw, Marc (2002) 'The General Election in Belgium, June 1999', *Electoral Studies* 21: 123-7.
- Swyngedouw, Marc (2004) 'The General Election in Belgium, May 2003', *Electoral Studies* 23: 566-71.

- Van Houten, Pieter (2004) 'Public Opinion and Regional Autonomy Demands in Catalonia and Flanders: Some Comparative Observations', paper presented at the PSA Territorial Politics Conference 'UK Devolution in Comparative Perspective', Glasgow, 9-11 January.
- Van Nieuwenhove, Jeroen (2008) 'Gelijktijdige verkiezingen en federale kieskring', in André Alen en Jeroen Van Nieuwenhove (red.), Leuvense Staatsrechtelijke Standpunten. Deel I (Brugge: Die Keure), 197-238.
- Weekers, Karolien, Bart Maddens, Ine Vanlangenakker and Stefaan Fiers (2007) 'Het Profiel van de Kandidaten op de Lijsten voor de Federale Verkiezingen van 10 juni 2007' (Leuven, unpublished research paper).

Online sources:

Cevipol http://dev.ulb.ac.be/cevipol/en/elections_belgique_regionales_region-wallonne.html

Flemish Ministry of the Interior

<http://www.binnenland.vlaanderen.be/verkiezingen/verkiezingen2004/index.htm>